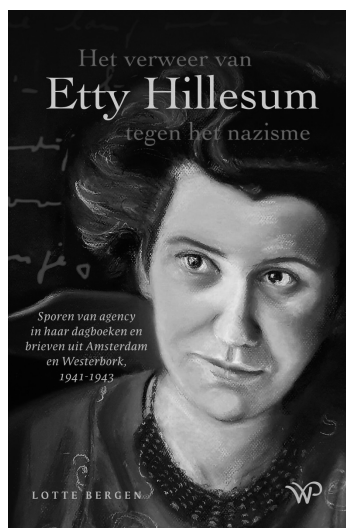

Lotte Bergen
Het verweer van Etty Hillesum tegen het nazisme.
Sporen van agency in haar dagboeken en brieven uit
Amsterdam en Westerbork 1941-1943
 Zutphen (Walburg Pers) 2025
 303 pagina's
 ISBN 9789464566185

Alexandra Nagel

Etty Hillesum vond in de oorlog haar handelingsvrijheid

De slechts 29 jaar geworden Joodse Etty Hillesum is tegenwoordig bekend als dagboekschrijfster. Ze werd geboren in Middelburg en groeide op in Hilversum, Tiel, Winschoten en Deventer. Eind september 1932 verhuisde ze naar Amsterdam. In 1981 verscheen een selectie uit de persoonlijke aantekeningen die zij in 1941 en 1942 in schriftjes had vastgelegd. Vanwege het succes van *Het verstoorde leven*, de titel van het boek, volgde vijf jaar later, in 1986, de publicatie van al Hillesums tot dan toe bekende en bewaard gebleven teksten: tien dagboekschriften, een reeks brieven en het kaartje dat ze op 7 september 1943 vlak voor de Duitse grens uit de goederentrein onderweg naar Auschwitz naar buiten had weten te gooien.

Inmiddels heeft Hillesum op tallozen indruk gemaakt. Ze wordt wereldwijd gelezen en honderden hebben op hun beurt over haar geschreven. De dagboeken en brieven getuigen dan ook van een opmerkelijke persoonlijke groei die deze schrijfster in een betrekkelijk korte tijd doormaakte. Van een zoekende, depressieve jonge vrouw veranderde ze in een bewuste, zelfstandige Joodse die had ervaren ten diepste in 'Gods armen' te rusten. Bovendien wist zij dat iets binnenin haar door niets of niemand ooit zou kunnen worden vernietigd. Hillesum wilde niet weglopen voor 'het lot van haar volk' en ging vrijwillig naar kamp Westerbork om er sociaal werk te verrichten.

Hoe kwam deze intelligente, aan de Universiteit van Amsterdam afgestudeerde meester in de rechten en studente Slavistiek tot het (bijna) mystieke inzicht in Gods armen te rusten? Wat bracht haar tot de beslissing om niet onder te duiken, terwijl ze daartoe wel de mogelijkheid had? Wat maakte dat ze vrijwillig haar ondergang tegemoet ging, ook al lag die ondergang op het moment van de beslissing er als een mogelijkheid, niet een zekerheid? Velen hebben deze vragen gesteld. Judith Koelemeijer

neemt ze als leidraad voor haar biografie *Etty Hillesum. Het verhaal van haar leven* (2022) en emeritus hoogleraar en Hillesumdeskundige Klaas A.D. Smelik brengt ze aan de orde in *Op het spoor van Etty Hillesum* (2023), waarin hij een uitgebreide introductie op Hillesums leven, denken en schrijven bezorgt. Beide auteurs laten zien hoe de dagboekschrijfster te midden van een complexe, zwaarmoedige binnenwereld en een steeds dreigender wordende buitenwereld een innerlijke rust en autonomie verwierf.

Feitelijk toont Lotte Bergen in *Het verweer van Etty Hillesum tegen het nazisme* hetzelfde aan. Deze in november 2025 verschenen studie is de publieksuitgave van Bergens proefschrift uit 2022. Maar anders dan in de twee eerdergenoemde titels staat hierin het begrip *agency* centraal. Die term leeft sinds de jaren zestig binnen de antropologie, politicologie, sociologie en psychologie en kent daarmee verschillende definiëringen. Bergen kiest voor de formulering van de Amerikaans-Canadese psycholoog Albert Bandura, die in vertaling luidt: 'Agency omvat de eigenschappen, overtuigingsystemen, zelfregulerende vermogens en de "gedistribueerde structuur" en functies waarmee persoonlijke invloed wordt uitgeoefend (...). De kernelementen van agency stellen mensen in staat een rol te spelen in hun zelfontwikkeling, aanpassing en zelfvernieuwing in een steeds veranderende wereld' (2025: 26). Op deze manier gedefinieerd laat agency zich volgens Bergen het best 'omschrijven of vertalen met het begrip eigenaarschap' (27). Een studie naar zulk eigenaarschap kan blootleggen hoe mensen de touwtjes van hun eigen leven in handen nemen. Het laat zien hoe ze niet alleen invloed uitoefenen op hun eigen functioneren binnen gegeven omstandigheden, maar ook op die omstandigheden zelf.

Door te kiezen voor deze agency-invalshoek sluit Bergen aan bij het discours over Hillesums beslissing 'het lot van haar volk te willen delen' én bij het bredere academisch debat over de handelingsvrijheid van Joden tijdens de Holocaust. Dit debat handelt over de vraag in welke mate en op welke wijzen Joden zijn omgegaan met het naziregime. Hoe hebben ze gehandeld tijdens de onderdrukking? En hoe dient men deze handelingen te categoriseren? Was Hillesums gang naar Westerbork een daad van meegaandheid? Van aanpassing? Van geen verzet bieden? Of lag het anders? Bergen wilde met haar studie nagaan op welke manier Hillesum haar eigenaarschap ontwikkelde en ervoer, en hoe dit zich in de praktijk van haar leven manifesteerde (256).

Met Bandura's definitie van agency en deze onderzoeksvragen in gedachten herlas Bergen nauwgezet Hillesums werk, op zoek naar passages waarin de 'autonomie van Etty's denken', de bepaling van haar houding tegenover de vervolging, en haar 'non-conformistische levensstijl' tot uitdrukking komen (27). Vervolgens onderscheidde ze drie fasen waarin Hillesums eigenaarschap gestalte heeft gekregen. Ten eerste is er de periode van 8 maart 1941, de dag dat het dagboek begint, tot en met 15 februari 1942. Hillesum was toen volop met haar binnenwereld bezig, werd 'innerlijk vrij' en legde het fundament 'om haar agency te ontplooien en vorm te geven' (27). In de tweede fase, aanvangend op 16 februari en durend tot en met 2 juli 1942, heeft datzelfde eigenaarschap vooral betrekking op haar relatie met 'de buitenwereld, de vervolging en de

omstandigheden van de Joden' (28). Daarna volgt de derde fase, die eindigt bij het laatste uit de trein gegooide briefkaartje, waarop ze het thuisfront liet weten dat zij en anderen het kamp zingend hadden verlaten. Binnen de gegeven kaders van de naziterreur was Hillesum nu in staat 'haar eigen koers te bepalen' en 'vormgeefster van haar eigen lot' te zijn (29).

De drie delen waaruit het boek is opgebouwd, weerspiegelen de drie fasen. Verder splitste Bergen de fasen op in thema's, of aspecten, die in Hillesums leven een grote plek innamen. Er was de handlezende psychotherapeut Julius Spier, belangrijk in de eerste fase, die haar op het pad van zelfontwikkeling bracht. Er was de wens om schrijfster te worden. Er waren liefdes, vriendschappen, lichamelijke ongemakken, gedachten over de onderdrukking en de beslissing in juli 1942 – het begin van de derde fase – om te solliciteren voor een baan bij de Joodse Raad. De verschillende thema's, verdeeld over de drie fasen, heeft Bergen uitgewerkt in negen hoofdstukken, daarbij veelvuldig citerend en parafraserend uit *Het verzameld werk* van Hillesum. Waar gepast verwijst ze naar, of citeert ze uit, andere Hillesum- en agency-studies.

Een voorbeeld. Onder invloed van de therapie met Spier leerde de dagboekschrijfster dat lichaam en geest nauw met elkaar in verband staan. Eind februari 1942 schreef Hillesum dat ze soms eet uit zin om het eten zelf, niet uit een gevoel van honger. Een maand later nam ze zich voor tot een uur 's middags te vasten 'om haar maag tot zelfbeheersing aan te zetten' en op 21 juni 1942 'nuttigde zij een soberder ontbijt' dan normaal (203). Ook liet ze toen de beker cacao staan waarop ze zich normaliter op de zondagmorgen verheugde. Bergen licht de dagboekpassages verder toe en stelt dan: 'Etty meent dat het juist nu belangrijk is om steeds onafhankelijker te worden van de lichamelijke behoeften die het noodzakelijke ontstijgen. De tijden zullen zwaar worden. Nu heeft zij het nog goed en juist daarom moet het lichaam opgevoed worden' (203). Oftewel, volgens Bergen was Hillesums reflectie op haar eigen eetgedrag gekoppeld aan het algemene Joodse lot in de buitenwereld, en bereidde zij zich op dit lot zowel geestelijk als lichamenlijk voor.

De uiteindelijke conclusie van Bergen is dat het gebruik van 'het concept agency bij het analyseren van Etty's dagboekteksten' meer inzicht heeft gebracht in de totstandkoming van Hillesums keuze om vrijwillig naar Westerbork te gaan en hoe zij 'vormgeefster van haar lot' is geworden (259). Haar verweer tegen het nazisme 'uite zich in haar kunst tot behoud van haar eigenaarschap over haar persoonlijke, spirituele en literaire ontwikkeling'; in de anderhalf jaar dat zij een dagboek bijhield, kon zij, mede met de door Spier aangereikte tools, 'als vrijer mens verder gaan op haar pad' (259).

Bergen eindigt haar uiteenzetting met een fragment uit de brief die Hillesum op 3 juli 1943 vanuit het kamp op de Drentse hei aan vrienden schreef. De passage is illustratief voor de verworven innerlijke vrijheid en de kracht van Hillesum om haar eigenheid in woorden uit te kunnen drukken:

(...) we moeten nog een hele nieuwe wereld opbouwen later – en tegen iedere wandaad te meer en gruwelijkheid te meer hebben wij een stukje liefde en goedheid te

meer tegenover te stellen, dat we in onszelf veroveren moeten. We mogen wel lijden, maar we mogen er niet onder bezwijken. En als we deze tijd ongeschonden overleven, naar lichaam en naar ziel, maar vooral naar ziel, zonder verbittering, zonder haat, dan hebben we ook het recht om een woord mee te spreken na de oorlog. Misschien ben ik wel een ambitieuze vrouw: ik zou een heel klein woordje mee willen spreken. (259; geciteerd uit Hillesum 2021: 657)

Die wens in de laatste regel, ‘een klein woordje mee [te] willen spreken’, is uiteindelijk uitgekomen. Via de gepubliceerde teksten getuigt Hillesums stem sinds 1981 van moed, licht en hoop – en daarmee van verweer tegen de naziterreur en van eigenaarschap ten tijde van de Holocaust.

Ondanks Bergens uitgebreide, interessante bespreking van Hillesums werk heb ik me al lezende afgevraagd voor welk publiek *Het verweer van Etty Hillesum tegen het nazisme* eigenlijk is bedoeld. Ter aanvulling op *Het verstoorde leven* of *Het verzameld werk*, zou ik eerder Koelemeijers biografie aanraden, aangezien daarin allerlei achtergronden worden gegeven over Hillesums leven. Wie liever op een andere manier met Hillesum wil kennismaken dan het lezen van de dagboeken en brieven, zou ik Smeliks boek adviseren. Wie zou ik Bergens studie aanraden? Mijn inschatting is dat het boeiend is voor degenen die (nog) dieper in Hillesums denk- en belevingswereld willen duiken. Ook zal het informatief zijn voor mensen die zich met het begrip agency bezighouden en deelnemen aan het genoemde debat over handelingsvrijheid ten tijde van de Holocaust. Daarnaast is het waardevol voor *life writing* studies, en letterkundigen. Bergen laat namelijk zien hoe ze de door haar gekozen definitie van agency als instrument heeft gebruikt om een autobiografische tekst te analyseren: ze heeft het als een lens of filter ingezet om Hillesums eigenaarschap, en de ontwikkeling daarvan, naar voren te halen. Die analyse heeft geleid tot inzichten met betrekking tot haar beslissing sociaal werk in Westerbork te willen verrichten. Juist voor de genoemde doelgroepen zullen de vele door Bergen aangehaalde fragmenten uit Hillesums eigen woorden illustratief zijn. Degenen die vertrouwd zijn met de dagboeken en brieven zullen wellicht menen dat er wat overmatig is geciteerd en er soms (te veel) herhaling is – tenminste, dat was mijn eigen leeservaring. Tegelijkertijd moet ik bekennen dat Bergens studie me weer eens de bijna onuitputtelijke rijkdom van Hillesums teksten heeft laten zien.

Literatuur

Hillesum, E. & J.G. Gaarlandt (red.), *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum*, Amsterdam 2022 (36e druk [1981]).

Hillesum, E. & K.A.D. Smelik (red.), *Het verzameld werk. 1941-1943*, Amsterdam 2021 (7e druk [1986]).

Koelemeijer, J., *Etty Hillesum. Het verhaal van haar leven*, Amsterdam 2022.

Smelik, K.A.D., *Op het spoor van Etty Hillesum. Een kennismaking met haar gedachtewereld*, Zutphen 2023.